

PAPER DETAILS

TITLE: ROMANLA TANISAN NESLIN TERCÜME TEKNİGİ ve TENKÎDİNE DÂİR TARTİSMALARI

AUTHORS: Nesîme CEYHAN

PAGES: 41-59

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/989586>

ROMANLA TANIŞAN NESLİN TERCÜME TEKNİĞİ ve TENKİDİNE DÂİR TARTIŞMALARI

Nesîme CEYHAN*

Özet: Bizde roman, tercüme rehberliğinde öğrenilmiş bir türdür. Yabancı bir dilde roman okumak, onu kendi diline doğru olarak aktarmak, bir tür olarak romanı tanımak ve tanıtmak ilk devirlerin önemli uğraşlarındanıdır.

Bu makale Batılı bir tür olan romanın tercüme yoluyla edebiyatımıza girdiği 19. yy Türk basınını meşgul eden bir tartışmayı ele almaktadır. Bu tartışma, tercüme yeni başlamış bir toplumun roman tercümelerinde takip edeceği yol ile, yapılan tercüme üzerine yapılan tenkitleri içerir.

Anahtar kelimeler: tercüme, roman, roman tekniğı, tenkit, tercüme roman polemiki.

Discussions Of A Generation, Being Acquainted With Novel, On Translation Technique And Criticism

Abstract Novel in our literature is a genre learned through translation practices. Among the important tasks of the early periods were reading a novel in the original language, translating it into the mother tongue, understanding and introducing the novel as a different genre. This article deals with the Turkish press discussions in the 19th century, when the novel as a Western genre first entered our literature. These discussions involved suggested methods of novel translation and the criticism of the translated novels.

Keywords: translation, novel, novel genre, criticism, translated novel discussions.

Bir roman geleneğimiz olsaydı muhakkak ki tiyatro adaptelerinde gösterdiğimiz kıvraklığı romanda da gösterecek ve Şark romanından Batı romanına geçişte dili ve tekniğı adaptionin aracılığına bırakacaktık. Bu da zaman içerisinde kendi problemlerini halledecekti. Böyle olmadı. Tahkiye esaslı bir Türk nesri vardı fakat roman, Batılı bir tür olarak ilk defa önümüze çıktığında evvela dil bilmez bir insanın şaşkınlığını geçirdik. Romanın dili ne idi?

Bu makalede ilk tercüme romanların önsözlerinden ve devrin basınına yansıyan tercüme polemiklerinden hareketle roman tercümeciliğinde yaşanan problemler, kalem erbabının daha iyi tercüme için yol bulma gayretleri, teklif ve tenkitler ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Gaziosmanpaşa Üniversitesi.

Tercüme romanda karşılaşılan ilk teknik problem roman diline dairdir. Sebebi ise mevcut nesir ile romanın ortaya nasıl konulacağını bilinememesidir. Tercüme romanın dili meselesinde en zor durumda kalınan eser *Telemak* olmalı. Ermeni harfli Türkçe roman tercümelerinin Türkler tarafından alınıp okunmadığını düşünecek olursak, ilk oluşun bütün sorumluluğunu üzerinde taşıyan eser, mütercimler tarafından uzun süre gönderme yapılan ve dili konusunda sürekli eleştirilen eser olmaktan kurtulamamıştır. Halbuki Şinâsi, henüz eserin ikinci baskısını Tasvîr- Efkâr'da haber verirken (Mart 1863) dilin nasıl olması gerektiğini büyük bir netlikle ifade eder. Şinasi, "İlk bakışta bir aşk efsanesi ise de hakikatte halkı delâletle murâda erdirmekten ibaret bulunan memleket idaresi hakkındaki bütün kâideleri hâvî bir hikmet kanunu olan böyle bir eserin Türkçe tercümesinin tab-ı şâirâne ve üslûb-ı vezîrâneye muhtâc olduğunu zikreder" (Özön, 1939).

Yusuf Kâmil Paşa da öyle yapmıştır. *Telemak*, eski inşanın en süslü olanıyla tercüme edilmiştir. Modern Türk edebiyâtının ilk nümünelerinden kabûl edilen eser örnek inşâ metni olarak mekteplerde uzun yıllar okutulmuştur. Eserde noktalama işareti, konuşma çizgisi kullanılmaz. Yabancı isimler romanın başında harekeli olarak verilmiştir.

Burada Yusuf Kâmil Paşa'yı tercümede kullandığı nesir için suçlayamayız. O *Telemak* tercümesinde geleneksel Osmanlı nesrinin sâdik bir uygulayıcısından başka biri değildir. Güzin Dino'nun tarifine göre Fransızca metnin sarıhlığını karakterize eden ifadeleri, Paşa'yı çok etkiler: "Teşbihte hata olmaz, bu, çıplaklık. Onu giydirmek gerekir. Onu, halkına takdîm edebilecek hâle getirmelidir." Paşa, nesir yazıcılığında bildiği tek yol bu olduğu için tercümeyle süslemiş, neredeyse Fransızcada beş ayrı cümleyle ifade edilen düşünceyi, zarf fiil ekleriyle, "ve" ve "ki" bağlaçlarıyla birbirine ulamıştır. Yine Güzin Dino'nun tespitine göre Türk nesri yavaş yavaş önüne çıkacak metinlerin tercümesiyle disipline olacaktır.¹

Gerçekten de bu ilk eserin ardından tercümede eski inşâ yavaş yavaş çözülmeye başlar. Tanzîmat yıllarının dilde halka yaklaşma ve anlaşılır olma prensibi gereğince roman da gün geçtikçe sade dile doğru kayar; fakat tercümelerde yaşanan istenilenin ifade edilememesi huzursuzluğu mütercimlere kendi dillerinin âcizliğini de düşündürmüyor değildir.

Diller arası nakilden kaynaklanan problemler elbette olacaktı. Hele de bunlar edebî eserler ise; fakat neyin nasıl yapılacağını çok da iyi bilinememesinin bedeli Türk diline biçilir.

¹ 19.yy.ın ikinci yarısında Türk edebiyâtı üzerine Fransızcanın etkisi ve Yusuf Kâmil Paşa'nın *Telemak* tercümesinde dil meselesi için bkz. Güzine Dino, "L'influence Française Sur la Langue Litteraire Turque dans la seconde moitié du 19 e siecle", *Revue de Litterature Comparee*, c. 34, nu. 4, Ekim-Aralık 1960.

Recâizâde Mahmud Ekrem, 1872 yılında Chateaubriand'ın *Atala* adlı eserinin tercümesi için yazdığı mukaddimede, eseri üç ay zarfında tercüme ettiğini kusurlarının bir kısmının üç ay boyunca günde ancak bir saat çalışmış olmasının neticesi sayılabileceğini söyler. Bu kadar az çalışmış olmasının sakıncalı olduğunu kabûl eder; fakat tercüme kusurlarının bir sebebinin de dile yükler: "... ve bir de lisânımızın her mânâyı tamâmiyle ve sühûletle ifâdeye kâfi olmayan ve sat-i hâzırasını pîş-i nazar-ı insâfa alınca görecekleri nekâyis ü kusûru mazur tutmaları lâzım gelir." (Chateaubriand, 1872).

Bu okuyucudan bir çeşit bağışlanma talebidir. Ben az çalıştım ama Osmanlı lisanı da bu işi yapmaya pek uygun değil, der mütercim.

Şemseddin Sami, *Sefiller* tercümesinde biraz daha insaflıdır. Onun endişesi biraz da halkın en rahat anlayabileceği dili yakalamak endişesidir. Mütercim eserin vasıflarını saydıktan sonra:

"Böyle bir eserin lisânımızda bulunması ve vatandaşlarımızın böyle bir istifâde-i azîmeden mahrum kalması tecvîz olunamayacağından her ne kadar ki bu kitab fevkalâde bir belâgatle yazılıb her bir kelimesinde binlerce nikât-ı hikmet-âmiz bulunduğundan, -alelhusus lisanımızın elan tayin etmeyib müphem bir surette kullanılmakta olunan kelimât ve tabirâtıyla- tercümesinin pek müşkil ve iktidârının pek kâsır ve nâkis olduğunu biliyorsam da arzu-yı hizmet adem-i iktidârıma galebe etmekle, tercümesine ictisâr ettim." (Hugo, 1881) der.

1880'lerden sonra beliren tercüme tekniğine dair problemler, artık tercüme işinin ciddi bir meslek halini aldığını gösterir. Mütercimlerin tercihleri ile iki kısma ayrılmasına sebep olan mesele tercümenin "harf harf" mi yoksa "meâlen" mi yapılacağı meselesidir.

Romanlar harf harf mi yoksa meâlen mi tercüme edilsin meselesini ortaya atan isimlerden ilki yine Ahmed Midhat Efendi'dir. Tercümelerinde aslına sadık olmadığını hemen her mukaddimede belirten Ahmed Midhat Efendi meseleye dilin letâfetinin kaybolması açısından bakar ve eserin aslındaki letâfetin harf harf tercüme ile yakalanamayacağını söyler: "Bu hikâye müellifinin bu isimdeki hikâyesinin harfiyyen tercümesi değildir. Çünkü lisâna âşinâ olanlar bunun muhâl derecesinde müşkil olduğunu teslim ile beraber harfiyyen tercümede -bâhusus bir lisâna mahsus her türlü şiveyi başka bir lisâna nakilde eskisindeki gibi- letâfet olamayacağını dahi itirâfa mecbur olmaları tabiidir" (Kock, 1868).

Ahmed Midhat ile aynı noktada hassasiyet gösteren fakat gidilecek yolda zıddını tavsiye eden bir mütercim ise Ahmed Atâ'dır. "Sûret-i ifâdesince hatââtın erbâb-ı mütâlâa tarafından nazar-ı afv ile görüleceğini ümid eder ve aslındaki gû-yı letâfet gâib olmamak için tercümenin mümkün mertebe harfiyyen olmasına itina edileceğini arz ederim" (Pere, 1872).

Maksat aynı; fakat gidilen yol farklı. Ahmed Midhat Efendi, mealen tercüme için bir başka eserin mukaddimesinde sebep olarak anadile Frenk kokusu vermek istemeyişini gösterir. Burada dilin sentaksından kaynaklanan bir endişesi olduğunu anlıyoruz:

“Sûret-i tercüme “harfîyyen” değildir. Zîrâ her lisânın kendisine mahsus bir şivesi olmak itikadında sabit bulunduğumuzdan harfîyyen tercümede anadile, güzel lisanımıza Frenk kokusu vermeyi tecviz etmiyoruz. Müellifin Fransızca olarak tefhim etmeye çalıştığı meramı mütercim dahi Türkçe olark ifadeye çalışacaktır. Ümîd ederiz ki kârîlerimiz bu hizmet-i âcizânemizden memnun olacaklardır” (Feuillet, 1872).

Sadece Garb’ın değil Şark’ın da edebî eserlerini tercüme etmeliyiz diye zamanına göre çok olgun bir çağrıda bulunan ve fakat yaşadığı yıllarda eski edebiyât yanlısı olarak kabûl edilerek horlanan Muallim Naci de Ahmed Midhat Efendi’yle paralel düşünür. Hatta konuya ondan daha detaylı yaklaşır. *Telemak* tercümesinden örnekler verir:

“Edebiyât hakîkatte meânîdir. Hangi milletin, hangi kavmin elfâzına bürünüyorsa; ona mensub görünür. Gökten yeryüzüne bir dilber inse, hangi diyarın elbisesini giyer ise oralı zannolunur. Bununla beraber, milletler arasında edebî zevkçe az çok fark olduğunu tercüme esnasında göz önünde bulundurmak lâzımdır. Meselâ Fenelon, *Telemaque*’da kızlar arasında görülen uzun boylu Kalipso’yu etrafına alan birtakım ağaçların ortasında baş gösteren yüksek bir meşeye benzetmiştir... Buradaki “grand chere” tabirini bir Arab, Arabistan’da yetiştirilen mahbûbelerin boyunun benzetildiği düz ve lâtif ağacı ifade eden “ban” kelimesiyle tercüme ederdi. Bir Acem, ne “meşe”yi ne “ban”ı anar, “serv”i ortaya sürerdi. Halbuki “grand chere”i Ahmed Vefik Paşa *Telemak* tercümesinde “ulu meşe ağacı” diye aynen tercüme etmekle garâbete düşmüştür. İşte muhâlif lisanlar arasındaki bu şive farkından dolayı tercümelerin çoğu meâlen olmak lâzım gelir.

Meâlen tercümeler arasına, ifade edilecek asıl maksada hâlel vermemek şartıyla îzah ve tezyin eyleyecek bazı tabirler ilave edilecek olursa, tercüme tevsîen yapılmış demektir. Bu tarz tercümeler gerek aynen, gerek meâlen yapılan tercümelere göre daha çok îtinaya muhtaçtır. Çünkü îzah ve tezyîn için ilâve olunacak kelimelerin asıl eserin mealıyla üslûbuna hâlel getirmeyecek yolda seçilmesi, o kadar kolay birşey değildir” (Tansel, 1943).

Burada “tevsîen (genişleterek) tercüme”yi öğreniyoruz. Bu mesele üzerinde mütercimler pek durmazlar; fakat Ahmed Midhat’ın bu yolu da kullandığını biliyoruz.

Harfîyyen tercümeden Türk diline hâlel gelir endişesi ile uzak duranlara, büyük dilci Şemseddin Sâmî meseleyi îzah eder. îzah, aydınlatıcıdır ve kendine göre Muallim Naci kadar haklıdır:

“Tenezzülen eserlerimi okuyanların mâlumudur ki; yazarken birinci dikkat ettiğim şey sade yazmak ve tercüme ederken en ziyâde özendiğim şey aslından ayrılmamaktır. Bu ikinci şıktan lisanımızın şivesine hâlel gelir

korkusuyla ihtiraz veyâ târiz edenlere, makâm-ı red ve teminde derim ki: Bu şîve tagayyüründen lisânımıza ıslah ve terakkîden başka bir şey tertîb edemez. Avrupa lisanlarıyla lisanımız arasında tercümeyle müşkilleşiren fark, lafzî ve manevî olarak iki cihete münkasımdır. Lafzî ciheti kelâm olup, buna riayet etmemek mümkün değil ise de mümkün mertebe kelâmı giriftlikten kurtarıp cümleleri kısa kesmekle bu farkın kısm-ı keliyyesi izale edilmiş ve bununla beraber lisanımız dahi, sadeleşmekle beraber, güzelleşmiş olur. Manevî ciheti ise Avrupa muharrirleriyle bizim kâtib ve şâirlerin arasında düşünmece olan farktır. Efkâr-ı cedîde ve terakkîyât-ı hâzirayı köhne tarz-ı münşiyâne ile ifade etmek müstahildir. Bu tebeddül belki ibtida garib görünür; lâkin ilk nazarda garib görünen şeyler vardır ki göz-kulak alışmakla menû ve mahbûb olur. İslah ve terakkîyi muntic olan bu tebeddüle en ziyade hizmet edecek şey bu sûretle edilecek tercümelerdir” (Defoe, 1876).

Görüldüğü gibi Şemseddin Sâmî, dilin lafzî cihetinde Ahmed Midhat; mânevî cihetinde ise Muallim Naci ile muhaliftir. “grand chere” tabiri “ulu meşe ağacı” şeklinde mi yoksa bizde karşılığı olabilecek bir ağaç ismiyle mi aktarılsın problemi, Cumhuriyet’ten sonraki tercüme tartışmalarında da başka ifadelerle yeniden ortaya çıkacaktır.

Mütercimler yapacakları tercümede arzu ettikleri bölümleri atabilirler mi? 1887’de Selânikli Tevfik, bir Victor Hugo tercümesinde ahlâk-ı millîye için tercüme edilecek eserin âdâba mugâyir kısımlarının çıkarılıp çıkarılmayacağı meselesine işaret eder. Bu mukaddime, esasında Menemenlizâde Tâhir Bey’in aynı kitap üzerinde tercümeyle sansür uygulamış olmasına bir cevap niteliğindedir:

“Tâhir Beyefendi kitabın ahlâk ve efkâr-ı milliyemize tevâfuk etmeyen yerlerinin tercümesinden ise lisânımızda bulunmamasını daha hayırlı görmüş olduklarını mukaddimelerinde beyan buyuruyorlar. Biz ise kitabın hiçbir fıkrasını tayyetmeye lüzum görmedik. Bilâkis her bir fıkrasını aynen tercüme eyledik. Kitap zaten meyânında intişâr ettiği kavım için değil ebnâ-yı beşerden bir biçârenin sergüzeşt-i musîbet mealini âlem-i insaniyete âlem için yazılmıştır. İçinde âdâtımıza tevâfuk eden veya etmeyen mütâlaâtın kabul veyâ reddi mütercimine âid değildir” (Hugo, 1876).

Aynı problem karşısında Muallim Naci, Emile Zola’nın “meslek-i mârûfu üzre pek açık yazmış olduğu bazı fikirâtı tayyettim.” (Zola, 1881) diyordu.

Ali Kemâl, popüler roman dönemine doğru gidilirken, yapılan tercümelerde görülen aksaklıkların sebeplerini ve tercümede takip edilmesi gereken yolu 1897 tarihli *Kadın Mektupları* ve 1899 tarihli *Jülyet’in İzdivacı* mukaddimelerinde ortaya koyar:

“Tercümeden tercümeyle fark var. Şîvemize uymayan, lisanımızın her türlü nikâtını eşkâlini takınmayan tercümeler çirkindir... Edebiyâtta çirkin, fâidesizdir. Çünkü burada çirkinlik daha koyu daha umûmîdir. Bir mahlûk maddiyatı çirkin , mâneviyatı rengin olur. Âsâr-ı kâlemiyyede bu ittîfak mümkün müdür?(...) Mütercim daima lisan-ı mâderzâtına sarılmalı... Her cümlelerin mânâsını iyice anladıktan sonra telif gibi nakle başlamalı. Mâmâfih,

metn-i mefhûmdan zinhar ayrılmamalı, çünkü ruh elden kaçır” (Prevost, 1890).

Ve mütercim tercüme noksanlıklarını şuna bağlar:

“Bence bütün bu nekâis şundan ileri geliyor ki evvelâ bazılarımız üslûpça mübâlâtsizliği bir hüner addeyiyoruz. Her iki lisânı da yani lisânımızı da, o lisân-ı ecnebîyi de bihakkın bilmiyoruz. Sâniyen bazılarımız ise üslûba ehemmiyet vermeyi azîmetimize sığdıramıyoruz. Lisânımızda bir ülemâ geçinmek iddiasındayız. Belki de öyleyiz. Fakat yazılarımız saman gibi. Öyle bayağı, öyle zaîf... Çünkü üslûb ile uğraşmaya gûyâ fazlımız mânîdir! Sâlisen bir kısmımız da Arabî’yi, Fârisî’yi kâle almadan telif olsun tercüme olsun Türkçe’de müceddidâne kâlem yürütmek fikr-i hâmindayız. Aklımıza eserse türlü türlü kelimeler, terkipler icad ediyoruz.” (Prevost, 1892).²

Bu mukaddimelerden anlaşılacağı gibi tercüme tekniğinde mütercimler tarafından ağırlıklı olarak tercih edilen yol meâlen tercümedir. Bununla birlikte, doğru olanın harf harf tercüme mi yoksa meâlen tercüme mi olduğu bugün de tartışılabilir.

Mütercimlerin tercüme hakkındaki kabûllerini delillendirmek için ısrarla ilk roman tercümemizi zikretmeleri enteresandır. Bu, kendilerini haklı göstermek için uzandıkları bir dayanaştır. Müstecâbîzâde İsmet ve İskender Fererî’nin beraber yaptıkları *Rafael* tercümesi önsözünde tercümenin ne yolda yapılacağını söylemek için *Telemak*’a kadar uzandıklarını görürüz.

“Tercüme aynen değildir. Zaten o yoldaki tercümelerin ne kadar soğuk düşeceğini tarife hacet yoktur. Bir eserin tercümesinde en ziyâde îtinâ edilecek nokta aslındaki letâfeti -mümkün olduğu kadar- muhafazaya çalışmaktan ibaret olduğuna nazaran Rafael’in tercümesinde bizce en ziyâde bu cihet nazar-ı dikkate alınmıştır. Binâenaleyh îcâbına göre meâlen nakledileceği gibi şîve-i lisana muvâfakatı hususunda dahi son derece îtinâ edilecektir. İhlâl-i şîve-i lisan ve beyan ile yapılacak tercümeler elbette yüz bin kerre müreccahtır. Lisânımızda Telemak’ın iki tercümesi var. Biri Kâmil Paşa merhum tarafından kaleme alınan tercümedir ki serâpâ escâ ile mâlî olduğu gibi fevkalâde de kudemâ-pesendânedir. Hele bazı yerleri insanı boğacak kadar müteselsil ve müseccâdır. Diğer Vefîk Paşa merhumun yarım kalan tercümesidir ki sade olduğu halde ele alınıp okunacak şeylerden değildir. O kadar bârid bir sûrette tercüme edilmiştir. Birincisine nazaran ikincisi aslına muvâfık olarak tercüme edilmiş olduğu halde yine diğerinin yanında pek âdî görünür. Bunları arz etmekten maksad-ı âcizânemiz bizce yapılacak tercümenin ne sûrete olacağına dair bir fikir vermekten ibarettir” (Lamartine, 1891a).

1910 yılına gelindiğinde de tercüme konusunda farklı bir mesele ile karşılaşmayız. Muhyiddin Birgen tercüme ettiği kitabın ismine dair kendisine

² Tercümede her iki lisâna da kuvvetle vâkıf olmak gerekliliği noktasında aşağı yukarı aynı sözleri Mehmed Âsaf da sarf eder bkz.: Mehmed Âsaf, “İcmâl-i Edebî”, *Mâlûmât*, c. 16, nu. 369, 2 Kânûn-ı Sâni 1318/1895.

yönelen itirazlara, mealen neyi tercüme etmesinin elzem olduğunu ifade ederek karşılık verir. Buradaki isme dair münakaşa, aynen tercümenin ortaya çıkardığı problemin tespiti için önemlidir:

“Romanın Fransızca ismi “Fort Comme la Mort”tur. Bunu Türkçe’ye “Ölüm Kadar Metin” tarzında tercüme ettiğim için birçok taraflardan itirazlar edildi. Fakat fikrimce en doğru değilse bile en muvâfık tercüme bu idi. Eğer bunu aynen tercüme etmek kâbil olsa idi “Ölüm Kadar Zorlu” demek lâzım gelirdi. Zorlu kelimesini kullanmak lisanın bugünkü şîvesiyle kâbil değildi. Onun için ya “kuvvetli” yahut “kavî” demek lâzım geliyordu. Kuvvetli kelimesinde “fort” kelimesindeki kuvveti telaffuz itibarıyla hissedemediğim cihetle “kavî”yi tercih ettim. Klişeyi bu sûretle hâkkettirmek istedim, halbuki bu esnada “kavî” kelimesini birisi “koymak” mastarının emr-i hâzırı şeklinde okuduğunu ve bunun da bir şumûl-ı kabîha bulunacağını imâ ettiği için artık en ziyâde lisanımızda ancak manevi kuvvetli için istimal edilmek kusurunu haiz bulunan “metin” kelimesini kabûl etmek zarûreti göründü, öyle tercüme ettim” (Maupassant, 1900).

İlk olarak Muallim Naci’den öğrendiğimiz, mealen tercümenin bir çeşidi diyebileceğimiz tadîlen veya tevsîan tercüme, bir tür yorumlamadır. Ahmed Midhat Efendi, aslı Osmanlıca yazılmışçasına beğenilen tercümeleri için; “Bir cümleyi bir kelâmı hatta bir sahifeyi okuruz. Ne anlar isek onu müstakilen yeniden Osmanlıca yazarız.” (Augier, 1889) demiştir. Bu sürekli üreten muharrir için kolay bir yoldur. Ahmed Midhat, zaman zaman meâlen zaman zaman da tevsîan tercümeler yapar (Tansel, 1955). Roman adaptelerini de pek çok ilk gibi onda görürüz. Ahmed Midhat, mütercimliği bir meslek olarak yürüten Mustafa Refik’e yazdığı satırlarda, talebesinin kulağını çeken bir hoca gibidir ve yukarıdaki sözlerini daha açık bir şekilde burada tekrar ifade eder. Bu sözlerinden her fırsatta araya girip okuyucuya bildiklerini aktaran Ahmed Midhat’ı daha iyi anlarız:

“Sana bin defa söylemişimdir ki “muharrir” denilen zat “mütercim”den ibaret olamaz. Bir şeyi sadece tercüme bile edecek olsan o şeyi oku ne anlar isen onu Osmanlıca yeniden kâleme al ki kârîlerin tatlı tatlı anlayarak okusunlar. Hele o mütâlâa eylediğin şeye dair başka yerlerden evvelce mâlûmat almış peydâ eylemiş isen onları da kat. Bâhusus kendi nazar-ı tetkikinden de geçmiş bazı şeyler o mütâlâa eylediğin maddeyi îzah ediyorlar ise hiç ihmal etmeyerek bahse kat! Anladın mı haşarı çocuk! Asıl muharrir işte böyle olur” (Ahmed Midhat, 1879).

Necib Âsım ise Leon Cahun’un *Gök Sancak* adıyla tercüme ettiği eserinde günün siyasi psikolojisinin tesiri ile tadilata ihtiyaç duymuş olmalı. 1912 yılı ve *Gök Sancak*, Millî Edebiyât hareketi içinde mühim yer taşır:

“Tercümede biraz tâdilât icra ettim. Cahun, romanı Fransızlar için yazmış, ben Türkler için tercüme ediyorum. Tâdilâtın sebebi budur. Şu tercümeyi okuyanlarda Türk tarihine bir merak uyandırabilirsem emelim hasıl olur. Uyandıramazsam emeğim boşa gider, herhalde biriki gayretli hamiyetli okuyucu bulurum” (Cahun, 1902).

Mevcut mukaddimelerden hareketle tarihi sıra içerisinde ortaya koymaya çalıştığım roman tercümesinde tekniğe dair bu problemler günümüze kadar taşınabilir.

Tercüme tekniklerinden sonra üzerinde durulması gereken bir başka konu da tercüme tenkididir. Çok az sayıdaki bu tenkitlerin bir kısmı tercümelerin yayımlanmasından sonra yapılan tenkitler, bir kısmı ise mütercimlerin değerlendirilmesi isteği ile bazı ediblere tercümelerini sunmaları neticesinde ortaya çıkan tenkitlerdir. Bir de genel olarak tercüme tenkidi yapan yazarlar vardır.

Tenkitlerin genel çizgisi, yapılan tercümedeki Türkçe ifade aksaklıkları üzerinde yoğunlaşır. Olması gereken, yani iki dil arasındaki karşılaştırmalı tenkit, tek eserde görülür. Sâid Bey'in *Galâtât-ı Tercüme*'si tercüme tarihimizin için önemli bir tenkit çalışmasıdır.

Dönemin tercüme tenkidine dair olan eserlerini, başlıklar halinde tarihi sıraya göre tanıtmaya çalışalım:

1-Diyojen'de birkaç sayı tefrika edilen, Voltaire'den mütercem *Mikromega* adlı eser üzerine Namık Kemal'in değerlendirmesi:

Bu muâhezeyi Namık Kemal'e yazdıran; dünyanın en fazla kullanılan ve edebiyâtça en zengin üç dört lisanından biriyle (Fransızca) yazılmış, Fransız müellifleri içinde cümlesine fâik tutulan Voltaire'in bu eserinin gazete sütunlarında görülen en ehemmiyetsiz bentler kadar letâfetinin olmayışındır: "Letâfet nerede kalır! İbârelerinde rekâbetten, râbitasızlıktan, ta'kidden, mânâsız kâidesiz lafızlardan geçilmiyor. (...) Makâle münşi-i mâhirinin marifet kâlemiyle yüzü gözü mürekkeble boyalı bir kıza dönmüş"tür.

Nâmık Kemâl, tercümedeki Türkçe söyleyiş problemlerini tenkit eder. Aslında yapılan daha ziyade alaydır:

"Ammâ öyle fikr-i hakîr ve zikr-i mekîr ile"

Ne muntazam tersî! Okudukça ağızımdan çakıl taşı dökülüyor zannediyorum.

(...)

"Galeyânda olan nerd-bândan"

Kâmusu hayli aradık. Galeyân kelimesinin kaynamaktan başka mânâsını bulamadık. Sübhânallah ne cahil şeyleriz. Meğer bizim kapılarımız mâyiattan imiş; hatta arasına "fikr-i hakîr" ile yahut "zikr-i mekîr" ile kaynarmış da hiç haberimiz yok!

(...)

"Bir de gâyet nemekîn hicviyye şarkı söyledi."

Vârise biçâre Mikromega'nın boğazı tuzlu balgama uğramış ki şarkıyı bile nemekîn söylemiş.

(...)

“Seyyâreden seyyâreye seyahate karar verdi. Menzilhâr girile, ya posta (araba)sıyla alışanlar.”

Anlayışına göre sonraki kelime araba demek olacak. Fakat önüne (ayın) yerine niçin bir (elif) konulmuş dersiniz. Allah bilir amma evvelleri (tramvay) giderken kimseyi çiğnememesi arabacıların âyân-ı dikkatine muhavvell iken muahhiren bu vasıtanın kifâyetsizliği görülerek önlerine sebep, sivri bir herif konulduğunu imâ için olmak gerektir” (Namık Kemal, 1872).

Kemâl, yazısını tenkit ettiği paragrafı kendi tercümesiyle tekrar sunarak bitirir. Daha önce şunları söyler:

“Bendeniz öyle müellifleri tezyîfe ve şöhreti dünyayı tutmuş bir hakîmin âsârından milletimin üdebâsına nümûne göstermeğe nefsinde iktidar hissedenler kadar ülemâdan değilsem de tab’an biraz meraklı olduğumdan bir de (Mikromea)nın aslına müracaat etmek istedim. Bâlâda îrâd olunan ibareleri şu halde buldum:

Tercüme

Mekâyid ü hassâsetle memlû olan bir saraydan merdûd olduğuna pek de müteessir olmadı. Müftî aleyhine gâyet tuhaf bir şarkı söyledi. O ise hiç aldırmadı. Ondan sonra tâbirât-ı meşhûreden olduğu üzere “Terbiye-i irfan ve vicdânını ikmâl” için seyyâreye seyahate azm eyledi. Şübhe yoktur ki posta arabası veyâ menzil ile sefere alışmış olanlar âlem-i bâlânın vesâit-i seyahatine taaccüb ederler, zira bizler ki şu ufak çamur parçasının üstündeyiz; âdâtımızın hâricinde olan şeyleri zihnimize aldıramayız” (Namık Kemal, 1872).

2- Nâmık Kemâl’in, Recâizâde Mahmud Ekrem tarafından kendisine incelemesi için gönderilen *Meprizon* tercümesinin tenkididir:

Nâmık Kemâl, Recâizâde Mahmud Ekrem Bey’in basımdan evvel incelemesi için kendisine vermiş bulunduğu *Meprizon* adlı tercümeyi adeta eserin ve eserin gerçek yazarının da tenkidi gibi algılamıştır.

Tenkit iki noktada yoğunlaşır: 1- Silvio Pellico’nun his ve düşünceleri. 2- Ekrem’in tercümesi.

Meprizon yazarı Silvio Pellico, Nâmık Kemâl ve arkadaşlarının etkilenip Belgrat Ormanları’nda bir benzerini oluşturmaya çalıştıkları Carbonari örgütünün üyesi olmak suçundan mahpustur ve bu eser, Silvio Pellico’nun mahpusluk anılarından oluşur. Kemâl , tercümeyi sürgünde okur ve esere, özellikle de yazarına karşı oldukça hırçındır. Gür sesli bir vatanperver olan Pellico’yu aşağılar, “Ben onun yerinde olsam” ya da “Bunu ben de yaşadım ama hiç de öyle davranmamıştım”, “Hiç öyle hissetmemiştim.” şeklinde kendisiyle sık sık kıyaslar.

Birinci bahiste Nâmık Kemâl, işe Silvio Pellico ile olan zıt yanlarını ortaya koyarak başlar. Müellifin tevkîf olurkenki hislerini, dostlarından, sevdiğinden

ayrılırken hissettiklerinin ifadesini çocukça bulur. Devamında tercümeyle dair düşüncelerini sıralar:

“Tercümenin şîve-i ifadesi şimdiki âsârından aşağıdır. Vâkıa bu faslı bizim lisana naklettiğin zaman senin kuvve-i kalemin değil hatta milletin edebiyâtı şimdiki âsârında görülen mertebe-i istikmâle vâsıl olamamıştı. Şu kadar var ki eserini tashih edebilirdin. Meselâ (aks-endâz) ve (akâmetsiz) kâfiyesi gibi eskimiş veyahud (âvihte-i şecere-i ibret) gibi hüsn-i münâsebetten ârî sözlerin pek kolay ıslahı kâbil idi sanırım. Bir de “Hey gidi saatler...Hey gidi ahvâl” terkiplerindeki (gidi) lâfzına ilişıyorum. Benim bildiğime göre (gidi) Türkçe’de (pezevenk) mânâsına olarak meselâ domuz herif...ve köpekoğlu...boktan şey...tabirleri gibi galâtât âvâmın istimaline katıyyen târîz etmemekle beraber bu yolda müstehcen tabirlerin edibâne yazılmış bir eserde bulunmasında cevaz tasavvur edemem...” (Nâmık Kemâl, 1904).

Kemâl’in tercüme tenkîdinin Türkçe yapı problemleri üzerinde şekillenmesi, ilk örneklerini verdiği tercüme tenkîdinde uzun zaman takip edilecek bir yoldur.

Nâmık Kemâl, tercümedeki bazı bahisleri kısmen beğenir:

“(Dokuzuncu) Bahsin tercümesi ehven. Fakat içinde “bizden başka bir yabancı” ibaresine tesadüf ettim. Hem başka hem yabancı tabirleri bir yerde nasıl ictimâ eder! Bir türlü anlayamadım. Onuncu mebhâs, bir vatanperver. Lâyık olan lisân-ı metâneti andırır yoldadır...Lâkin tercümesi yine ıstılâha boğulmuş” (Nâmık Kemâl, 1904).

Kemâl, tenkîdinin arasında Magosa sürgününü anlatır. Tercümenin on üçüncü bahsi ahlâk ve edebiyâtça en güzel parçalardan biri olarak görür. Allah’tan tercüme de muvâfık düşmüştür: “Mebhâs lisânımızda yapılabilecek bir müntehebât mecmuasına derc olunmağa şâyân olan âsâr-ı bergüzîdeden addolunsa şâyestedir.” Sonra ekler: “Ekseriyet üze tercümenin güzelliği mevzuun güzelliğiyle mütenâsib zuhûr ediyor.”

Kemâl, her vakit ki gibi sözünü esirgemiyor:

“Bu bahsin de (on altıncı bahis) tercümesini beğenmedim. Sebep de içindeki ıstılâh-perverliktir. Fıkranın bir yerinde (esbâb-ı politikıyye) tâbirini kullanmışsın. Bâb-ı Âlî’nin bu yolda olan galâtât-ı fâhişesini edebiyâta da mı nakl edeceğiz?” (Nâmık Kemâl, 1904).

Otuzuncu bahiste de bir resmî lisan hatası tespit eder:

“Tercüme yukarıki fıkralara fâik olmakla beraber yine bütün bütün kusurdan sâlim değil. Evvelâ himemât kelimesi (mesârefât) gibi lisân-ı resmî galâtâtından olarak âsâr-ı edebiyâda yer bulabilecek tabirlerden değildir. Malûmdur ki kavâid-i Arabîyye hükmünce cem-i bâde’l-cem, cem-i mükesser veznine gelemes...” (Nâmık Kemâl, 1904).

Nâmık Kemâl, yazının sonuna kadar bir mektep hocası üslûbunu devam ettirir.

3-Bir Tenkîde Cevap:

Mehmet Atâ'nın *Maarif Mecmuası*, C:1, Nu:15, 1309'dan C:1, Nu:17, 1309'a kadar üç sayı halinde tefrika edilen yazıları, yapmış olduğu *Paul ile Virginie* tercümesine yöneltilen eleştirilere cevap niteliğindedir. Bu tarihlere dair tekrar tekrar yaptığım taramalarda tenkit metnine ulaşamadı.

4-Galâtât-ı Tercüme (Kemâlpaşazâde Said Bey,1892):

Cemil Meriç, *Kırkambar*'da *Galâtât-ı Tercüme* için; “dilimizin tarihi bakımdan çok değerli bir mevkûtesi” diye söz eder ve ardından Said Bey’le Ahmed Midhat’ın tartışmalarından bahseder (Meriç, 1980). Bu eserden başta Âgâh Sırrı Levend’in *Türk Dilinde Gelişme ve Sadeleşme Evreleri* adlı eseri ile haberdar oluyoruz. Daha sonra bazı makâlelerde ve son olarak geniş bir şekilde Himmet Uç’un “Klâsikler Münâkaşası” adlı makâlesinde ve Ramazan Kaplan’ın “Klâsikler Tartışması” adlı makâlesinde bu eserden bahsediliyor (Bkz. Uç 1991; Kaplan 1993).

Galâtât-ı Tercüme on yedi defterden oluşur. On sekizinci ve on dokuzuncu defterlerin Said Bey tarafından yazıldığını hatta on sekizinci defterin basıldığını, basımın “31 Mart”a tesadüf ettiği için kargaşalıkta kimsenin almaya fırsatı olmadığını; on dokuzuncu defterin neşrinin ise çıkan mânialar yüzünden ertelendiğini Mecmua-i Ebüzzıya’da Ebüzzıya Tevfik’le Sâid Bey’in birbirlerine yazdıkları mektuplardan öğreniyoruz. Burada Said Bey, “İstibdâdın en şedid sadmelerini ben yedim” (Ebüzzıyâ Tevfik, 1904) der.³ Said Bey’in *Galâtât-ı Tercüme* hakkında söylediği bu son sözler, eski zamanların hırçınlığını hatırlayan bir adamın olgunlaşan ruhuna karşılık olmalı. Kitap, on yedi defterinin de kapağında mevcut şu ibârelerle başlar: “Fransızca birtakım elfâz ve tabirâtın Türkçeye tercümesinde vuku bulan galâtâtı tashih ve elfâz-ı tabirât-ı mezkûrenin Türkçe asıl mukâbillerinin irâe ve makâm-ı istîmallerini tayin ve lisân-ı mezkûrun daha birçok gavâmiz ve dakâikını tarif ve îzah eder bir eserdir.”

Yukarıdaki özellikleri haiz bu eser, Said Bey’in çağrısıyla kendisine konular ile alâkalı olarak gelen mektupların ve kendisinin cevaplarının da yayımlandığı defterler halini alır. Ayrıca basılan defterler 1306’dan itibaren çeşitli dergi ve gazetelerde de tefrika edilir.⁴

³ Ebüzzıya Tevfik, evraklarını karıştırırken on yıl aradan sonra eline geçen *Galâtât-ı Tercüme*’nin onyedinci cüzü hakkında bir yazı yazar ve Said Bey’a yaptığı bu faydalı iş yüzünden şükranlarını sunar. Bunun ardından Said Bey derginin 137. cüzü, 20 Rebiülevvel 1330/1904 tarihinde “Said Beyefendi’nin Cevapnâmesi” başlığı altında “Ebüzzıya Tevfik Bey’e Cevâb”ını neşreder.

⁴ **Mâlûmât**, c.6, nu. 123-124, 128, Sene 1313/1890; **Tercümân-ı Hakikat**, 22 Teşrîn-i Evvel 1313/1890’dan 29 Teşrîn-i Evvel 1313/1890’a kadar 7 sayı halinde; **Mecmua-i Ebüzzıya**, nu. 61, Gurre-i Muharrem 1315/1892; Nu. 63, Gurre-i Safer 1315/1892; nu. 69, Gurre-i Cemâziyelevvel 1315/1892; **Edebiyât-ı Umûmiyye Mecmuası**, c. 1, nu. 19, 10 Mart 1917; nu. 22, 31 Mart 1917; nu. 27, 5 Mayıs 1917.

“Kâffe-i Mütercimin”e hitaben yazılan önsöz yirmi beş senelik bir dil birikiminin Said Bey’i bu eseri yazmaya yönelttiğini bize haber verir. Said Bey, yanlış tespitlerde bulunur ise eleştirilere açık olduğunu, gönderilen eleştirilerin sonraki defterlerle birlikte neşredileceğini söyler. Bu, onun yaptığı işte kendine ne denli güvendiğinin de göstergesidir. Zaman içerisinde Ahmed Midhat Efendi’ye karşı iyiden iyiye saldırgan bir tutum sergileyen Said Bey’in başlangıçtaki sakin tavrını bulamayız. İlerleyen sayılarda Ahmed Midhat’tan başka, Muallim Nâci ve Ebüzziyâ Tevfik’in yazılarına da tesadüf ederiz.

Said Bey’in galâtât kitabının yapısı hakkında bir fikir vermesi için hemen ilk defterin dördüncü sayfasındaki şu satırlara bakabiliriz.

“(Accable)

Bu lâfzın tercümesinde (dûcâr-ı kesret olmak) veyahud (müstağrak olmak) terkîbleri istîmâl olunur ise de (accable) lâfzı istenilmeyen bir şeyin altında kalmak mânâsını ifade eylediği cihetle bunun (haml-i sakîl altında bulunmak) terkîbiyle tercümesi münasibtir.”

Ya da altıncı sayfadan:

“(Accidentellement)

Bu lâfzı (kazârâ) ve (ezkazâ) lâfızlarıyla tercüme ediyorlar ise de alekser bu lâfzın istîmâl olunduğu muvâkıa nazaran (tesadüfen) ve (bittesadüf) lâfızlarıyla veyahud (bazı esbâb-ı araziyyeye mebnî) terkibiyle tercümesi münasibtir.(kazârâ) ve (ezkazâ) lâfızları Fransızca (Fortuitement) lâfzının tercümesi olur.” (Kemâlpâşazâde Said Bey,1892).

Görüldüğü gibi Said Bey, profesyonel bir tercüme dersi hocası tavrı içindedir ve bu hal on yedinci deftere kadar sürer.

İkinci defterin başındaki “İfâde-i Mahsûsa”da Said Bey, mütercimleri uyarır: “Yazılan terkîbat ve ibârata gayetle dikkat olunması ve her tercümede istîmâl ettiğim elfâza atf-ı nazar-ı mülâhaza edilmesini mütercimlere tavsiye ve nasihat ederim”

Dördüncü defterin sonunda Mustafa İhsan Bey’in *Hatâât-ı Tercüme* isimli bir eseri zikredilir ve Said Bey bu eserin tedkîkini Hâlid Bey’e havale eder. *Hatâât-ı Tercüme*’nin de tercüme hataları üzerine yazılmış olduğunu anlıyoruz.⁵

Defterlerde tartışmaya sebep olan ilk mesele “sentiment” kelimesinin tercümesi üzerinedir. Said Bey zamanının en iyi Fransızca bilenlerinden biri olmak sıfatıyla gayet rahattır. Başlangıçtaki nazik tavrı, yerini kaba ve ihtiraslı söyleyişlere bırakır.

Ahmed Midhat-Said Bey polemîği, Corneille’in *Le Cid* adlı eserinin Ahmed Midhat tarafından aynı anda “*Sid*” ve “*Seyyid*” şeklinde okunacak bir imlâ ile

⁵ Bu esere ulaşamamıştır.

yazılarak basılmış olmasından ortaya çıkar. Said Bey’in olur olmaz taarruzlarına Ahmed Midhat cevap verir.

Sekizinci defterde Said Bey’den tercümeyle dair bazı teknik bilgiler alırız: Tercüme-i ayniyye, tercüme-i âzâde ve galât tercüme.

“Nerede ibâre-i mütercemenin elfâz ve kelimâtından herbirinin mânâsını ayrı ayrı ifade için ister birer lâfz ve kelime ve ister kelimât-ı müteaddide istîmâl olunur ise orada (tercüme-i ayniyye) edilmiş olur.

Verilen bir ibârenin mealini elfâz ü kelimât ile mukayyed olmaksızın başka bir lisâna nakl etmek Fransızca (traduction libre) yani (tercüme-i âzâde) usûlü üzere tercüme demektir.

(...)

Yanlış tercüme yalnız meramın aksini beyan etmeğe denilmeyip bir lisânda mânâ-yı ıstîlâhiyyesi mânâ-yı asliyyesinin gayrı bir şey olan elfâz ü kelimât ü terâkib-i mânâ-yı asliyyesi üzere tercüme etmek dahi tercüme-i ayniyye değil, (galat tercüme)dir” (Kemâlpaşazâde Said Bey, 1892).

On beşinci defter ise başlı başına bir münakaşadır ki, edebiyât tarihimize “Klâsikler Münakaşası” olarak geçecek bahsin önemli bir kısmı burada gerçekleşir. Ahmed Midhat, bu defterin sonunda kendisi için söylenen “klâsik kelimesine âşık” ithamından pek fazla etkilenmiş olmalı ki, Said Bey’in on beşinci defterine iki yüz altı sayfalık bir cevap verir. Ahmed Midhat, Tercümân-ı Hakikat Matbaasında 1314/1891 senesinde yayımladığı cevabının ön kısmına Said Bey’in on beşinci defterini de ekler.

On altıncı defter *Üss-i İmlâ*’nın eleştirisidir. Said Bey, yine Midhat Efendi’ye yüklenir.

On yedi defterden oluşan *Galâtât-ı Tercüme*, Said Bey’in tercüme tenkîdine getirdiği büyük bir yenilik sayılabilir.

5- Recâizâde Mahmud Ekrem’in *Rafael* Önsözü:

M(im).S(in).-E(lif). L(am)’ın *Rafael* tercümesi önsözü, mütercimlerinin, incelemesi için Recâizâde Mahmud Ekrem’e gönderdikleri tercümelerinin kısa bir tenkîdi olması ve Ekrem’in tercüme hakkındaki düşüncelerini içine alması bakımında önemlidir.

Önsözün Ekrem tarafından “Klâsikler Tartışması”nın henüz yapıldığı bir zamanda tartışmanın orta yerindeki Hüseyin Dâniş’e ithaf edilmesi de ilginçtir.

Recâizâde Mahmud Ekrem, önce “tercüme” hakkındaki tespitlerini ortaya koyar. Bu, mütercimlere yol gösterme babındandır ve bir zamanlar Kemal’in üzerinde yorumlamalar yaptığı *Meprizon* tercümesini de hatırlatır:

“‘Bir tercüme gûyâ bir kanava işinin tersidir.’ sözü meşhurdur. Filhakîka bir kanavanın tersinden yüzünün mahiyeti ne dereceye kadar anlaşılabilirse bir tercüme de aslının kemalini o kadar gösterebilir: Halbuki tecârib-i tatbikiyye-i âciâneme göre fûnûn ve şûna da şâmil olduğundan dolayı alelîtlak bu hüküm, sarf-ı tahassüsât ve tahayyülâta ve zevk-i vicdâniye müstenid olan

şiriyyât da bütün bütün değişir. O zaman kanavanın tersinden görülecek şey yüzündeki nakş-i kemâlî bize velev nâkıs olarak göstermek husûsunda pek kifâyetsiz görünür.

Maksadımı azıcık îzah edeyim: Meselâ İngilizce ve Fransızca fûnûna müteaalık bir eseri o lisanları bilen o fenne de âşinâ olan herkes pek kolay tercüme eder. O tercümeden de o fenne intisâbı olanlar aslını okumuş kadar tefehhüm ve meal ederler. Fakat, sırf his ve hayâle müstenid olan şiriyyâtı tercüme etmek için mütercim olan zat müellifte ictimâ eden meziyyât-ı fitriyyeyi tamamiyle hâiz olmak yani müellif nasıl düşünmüş ise o da öylece düşünmek... O biri nasıl hissetmiş ise beriki de öyle hissetmek... suver-i eşyâyı, nukûş ve elvân-ı menâzırı o nasıl görmüş ise bu da öyle görmek ve bunlardan başka tâsârruf-ı elfâzda... tahsîs ve takdîr-i meânide müellif ne türlü ictihâda mâlik ise mütercim de kendi lisânında ötekine muâdil bir tavr-ı ictihâda mâlik bulunmak iktizâ eder. Bir müellif ile bir mütercim arasında tesâdüfî bayağı muhâlâtan olan bu vahdet-i hiss ü fikr ü nazar bile hayfâ ki eser-i tercümeyi aslıyla diğerinin ve hemâheng göstermeye kâfi değildir.

Her lisanın kâbiliyet ve tabiatı başka ve usûl-i fesâhat ve tarz-ı belâgati kendisine mahsus olması bir hakikat-i mühimme olup bunun tercümede matlûb olan kemâl-i istihsâl emrini ne derceye kadar işkâl ettiği dikkate muhtaçtır. Meselâ Fransızca yazılmış bir fıkra-i şâirâne cümlelerin teselsülü... bazı ibâreler ve alelhusus bazı tabirlerin mânen veya lafzen ve aynen tekerrürü o fikranın letâfet-i üslûbuna âheng-i beyânına hâlel vermemiş ve belki o letâfet ve âhenge medâr-ı mahz olmuş iken Türkçe’de o teselsüller... o tekerrürler ifâde-i rûha melâl îrâs edecek dercede çirkinleştirmeye sebep olur.

Tasarruf-ı elfâz ve takdîr-i meâniye gelince, Fransızların inşâsında bilfarz (choses) deyip geçiverdiği şeyler için mütercim o lüğatin Türkçe’de mukâbili olan(şeyler) lüğatini istimal edecek olursa tercümeden bir şey anlaşılmaz; bunu anladığı gibi yazacak olup da fakat anlayışında hataya düşmüş ise o zaman da müellifin maksadı hilâfına bir şey dermiyan etmiş olur.

Emr-i tercümede esâsen mevcut olan bu müşkilattan dolayıdır ki (Omiros)’un (Plutark)’ın eşâr ve âsârı gibi edebiyât-ı atika-i mühimmenin Fransızca’da müteaddid tercümeleri peydâ olmuştur. Hatta İtalyan edibi (Silvio Pellico)nun eseri olup bendenizin vaktiyle tercümesine uzanmış ve bir kısmını yalan yanlış meydana getirmiş olduğum “Mahpûsiyetlerim” ünvanlı kitabın bile - haddizatında o kadar ehemmiyetli bir telif değil iken- Fransızca’ya başka başka üç tercümesini bulmuş idim ki elan kütüphanemde mevcuttur. Hîn-i tercümede lâıykıyla anladığımdan emin olamadığım veyahut anladığım mânâyı zihnimce yakıştıramadığım yerleri için bu üç türlü tercümenin hepsine de mürâcaat eder ve ekseriya mütebâyin bulduğum bu tercümelere hangisini tercih lâzım geleceği hususunda dūcâr-ı müşkilât olurdum

Şimdi bir tercüme bir kanava işinin tersi hükmünde olunca bir tercüme tercümesinin ne sıfatta telakkî olunmak lâzım geleceğini düşünmek iktizâ eder. İşte yukarıdan beri beyan ettiğim esbâb ve mütâlâta binaen bendeniz elsin-i ecnebîyyede (klâsik) ve (şedövr) sayılan âsâr-ı edebîyyenin ve husûsiyle (Rafael) gibi zât-ı âlînin dahi tasdik buyurduğunuz vech ile serâpâ şirden ibaret bir eserin lisan-ı Osmanîye nakli teşebbüsünü ümid olunduğu

kadar netice-pezîr muvaffakiyet veya semerebahş menfaat addedenlerden değilim. Çünkü tercüme hususunda iyi bilirim ki mahdudu bir zaman için erbâb-ı heves ve hüner-i münferideden ne kadar çalışsalar... ne kadar dikkat ve ihtimam etseler ne kadar yorulsalar, o mesâî ve ihtimâmât ile mütenâsib sayılacak bir semere hâsıl edemezler.” (Lamartine, 1891b)

Recâizâde Mahmud Ekrem, kendi yaptığı tercümelerin üzerinden uzun yıllar geçtikten sonra aslında, tam bir tercüme pek de inanmadığını bu satırlarla bize gösterir. Ekrem, tavsiyelerini sıraladıktan sonra ise kendisine incelemesi için gönderilen tercüme metninden bazı cümleleri vaktiyle Kemal’in onun tercümesinde kullandığı yöntemi kullanarak eleştirir. Yine aslolan Türkçe cümlelerdeki aksaklıkların tespiti ve tavsiyelerdir.

6- Tercüme Nümûneleri:⁶

İrtikâ mecmuasında yayımlanan bu yazı dizisi, Mehmed Celâl’in, Xavier de Montepin’in mütercim Atamyas tarafından tercüme edilen *Mecnûneler Tabîbi* isimli romanı üzerine kâleme aldığı tenkîdidir. Mehmed Celâl’in rahat üslûbu, piyasaya talep çokluğu yüzünden alelacele sunulan tercümelerden biri gibi görünen bu romanı epeyi hırpalar. Tenkit yine, Fransızca metin üzerinden hareketle değil de tercüme metin üzerinde yapılmıştır. Problem yine mütercimin Türkçe’yi kullanımı üzerinde yoğunlaşır. Mehmed Celâl, tenkîdini şiirlerle süsleyecek kadar rahattır:

“Mîlâdın 1874 senesi Mayıs’ının onuncu günü Marsilya’dan Paris’e revân olan demiryol sürat katarı yolcuları miyânında yaşlıca bir erkek henüz genç çağında bir kadın bulunup erkek altmışı geçkin ve kadın ise otuzbeş yaşında ancak vâridi.”

Mütercimin Türkçeyi pek ziyâde iltizâm ettiği “demiryol sürat katarı”ndan anlaşılıyor. Hele “revân” kelimesini şurada istîmâl edişi katarın su gibi akıp gittiğini göstermektedir.

Bârekallâh mahârettir bu

Eser-i pâk-i belâgattir bu”

(...)

“**Maris, iyice misin?**

Evet çok iyiyim...Deniz beni berbat etmişti...Zannedersin şimendüferde yorgunluk aldım...”

Bir türlü aklım ermiyor! Arada sırada şu “zannedersin” ne oluyor.”

(...)

⁶ Mehmed Celâl, “Tercüme Nümûneleri”, *İrtikâ*, nu. 90-42, 1 Kânûn-ı Evvel 1316/1893’ten, nu. 104-4, 9 Mart 1317/1894’e kadar on bir bölüm halinde tefrika olunur.

“Genç kadın yeniden uyuşup zannedersin uykuya daldı...”

Artık zannetmem!...Çünkü çok oluyor!...Zannedersin zannedersin..Nedir bu zannedersin?...Bıktık...İllallah...İnsan zannile yaşar mı? Şâir:

Zannedersin perde-i mehtâba girmiş âfitâb

Yûsuf’un nûr-ı rûhundan olsa pirâhen sana.”

Mehmed Celâl, tercüme meselesini o gün için edebiyâtı işgâl eden en mühim mesele olarak görür. Özellikle Türkçeye hakkıyla vakıf olmayanların, acemi mütercimlerin düzgün söylemeyi öğrenmelerini, sonra tercümeye girişmeleri gerektiğini belirtir. “Türkçe bilmeden eser tercümesine kalkışmak gülünç olduğu kadar müellifin şöhretine nakise îrâsetmek mazarratını da tevîd eder” der.

Tercüme Nümûneleri’nin ikinci bölümünde (nu. 91-43, 8 Kânûn-ı Evvel 1316/1893) de aynı mesele devam eder. Mehmed Celâl, müellifin şöhretine noksanlık yüklemek meselesini tekrar ettikten sonra konuyu açıklamaya girişir:

“Bir kere Xavier de Montepin’i göz önüne getirelim. Meşhur bir muharir değil mi? Şimdi bu zât Türkçe bilse de eserinin sûret-i tercümesini okusa “Hayır! Ben böyle eser yazmadım!” demez mi? Yahud Xavier de Montepin’i tanıyan Türkler böyle tercüme münasebetsizliklerini gördükçe “Ne âdî şey! Ne bayağı eser!...” tezyîfinde bulunmazlar mı?

Bu gibi mütercimliğe heves edenler, bari tercümelerini iyi Türkçe bilenlere tashîh ettirseler! Meselâ Mustafa Refîk Bey yahud Selânikli Tevfik Bey gibi muktedir zevâta müracaat olursa onlar bu müracaatı reddetmezler. Eser de seville seville okunur.”

Bu bölümün sonunda Mehmed Celâl’in bazı Fransızca kelimelerin tercüme esnasında aynen kullanımı üzerine düşüncelerine tesadüf ederiz:

“Bir kısım Fransızca kelimeler vardır ki bunlar istîmâl oluna oluna âdetâ Türkçeleştiğinden bunları kullanmak için hiçbir mahzur yoktur. Yanılmıyorsam “tuvalet” kelimesi de bu kelimelerdendir. Lisânımızda başka mukâbilini de bulabiliriz. Hal böyle iken tuvalet masasına “düzen masası” demek, mâlumat-fürûş olan acemi mütercimin “işte tuvalet kelimesinin kâbilini buldum!” mu demektir.”

Üçüncü bölüm (nu. 92-44, 15 Kânûn-ı Evvel1316/1893) de istihzâ ile başlar:

“Şu kelimelere dikkat edin:

“Ben sandal gibi şeyleri çok severim.”

Ben de kayık gibi şeylere bayılırım. Eyüb’a gittiğim vakit oyuncakçılardan bir tane kayık almak mütâdımdır! Herkesin zevk-i selîmine karışılmaz ya!...Bununla beraber sormak ayıp olmasın ama mütercim sandal gibi şeylerden hoşlanıyor da kotra gibi, pazar kayığı gibi, kik gibi şeylerden niçin hararet duymaz.”

Mehmed Celâl, beşinci bölümde (Nu.95-47, 5 Kânûn-ı Sâni 1316/1893) mütercimlere yüklenmeye devam eder. Ayrıca Fâik Âlî Bey’in *İrtikâ*’da çıkan bir

tercüme şiirini ele alır ve bu tercümeyi de “muhtâc-ı tercümedir” şeklinde değerlendirir. Konumuz roman tercümeleri olduğu için bu noktayı şiir tercümesiyle ilgilenenlere hatırlatıp geçiyoruz.

Mehmed Celâl, altıncı bölümde (Nu.98-50, 26 Kânûn-ı Sâni 1316/1893) tercümenin ciddi bir iş olduğunu söyler ve şu beyti okuyucuya sunar:

“Tercüme, bir reh-i nâreftedir o

Her çocuk böyle yola düşmemeli.”

Mehmed Celâl, Türkçe konusundaki hassasiyeti sebebiyle başarısız mütercimlere duyduğu öfkede haklıdır:

“Memleketimizde bütün vatan kardeşlerimiz için Fransızca bilmek bir marifet ise, Türkçe bilmek bütün bütün bir lâzıme-i hamîyettir! İnsaf edelim, düşünelim, altı yüz sahifelik bir romanın tercümesinin hemen hemen her sahifesinde böyle münasebetsiz, muğlak, âdi ibarelere, kelimelere, soğuk soğuk muhaverele tesadüf edilir ise insan nasıl olup da müellif-i eserin - böyle tercümelere- kadrinin tenzîl edildiğine acımaz, insan nasıl olup da böyle garib, tuhaf, ne yazdığını bilmez mütercimlere kızmaz?...”

Mehmed Celâl, Atamyan’ın tercümesinin ardından Ali Nihad’ın Paul de Kock’tan yaptığı *Dostum Pifar* tercümesinin tenkidine geçer. Son sayıda değindiği bu tercüme, biraz zorlamadır. Önceki tenkidin on sayı sürmesinin hoş karşılanmadığını, taraf tuttuğunun düşünüldüğünü belirtir. Bu son tenkit ne kadar tarafsız olduğunun ispatı için yazılmıştır.

7-Safvet Nezîhî ve Tercüme Yazıları⁷

Bu yazı dizisi, artık edebî eser tercümelerinin lezzetle okunamadığını söyleyerek hayıflanan Safvet Nezîhî’nin kısa bir tercüme tarihi vermesiyle başlar.

Yapılan tercümeleri beğenmeyen Safvet Nezîhî: “Bu sözlerim umûmî olmak itibâriyle hiç kimseye râcî olamaz. Nefsim de dâhil olduğu halde tercüme ile uğraşan bütün erbâb-ı kalemin hüviyyet-i mücessemesine hitâb ederek söylüyorum. Şahsî bir maksadım yok. Aradığım nokta bu adem-i muvaffakiyetin neden tertîb ettiğini teşrih edebilmektir. Bir hakikat ne kadar acı olsa yine bir hakikattir.” diyerek tercüme üzerine umûmî bir tenkid sayabileceğimiz yazıları yayımlar.

Tercümelerin rağbet görmesi için evvelâ eser seçiminde hassasiyet gösterilmesi gerektiğini ifade eden yazar, bizde bir esere müellifinin ismi çok duyulmuş ve şöhretli diyerek yaklaşıldığını, hiçbir mütercimin tercüme edeceği eseri baştan sona okumak külfetine katlanmadığını söyler. Halkın kaldıramadığı rûhî tahlillerle dolu kitaplarla; okuyan anlamıyor diye kolayına da geldiği için âdi mâcera romanları

⁷ Safvet Nezîhî, “Tercümelerimiz”, *Mâlûmât*, c. 14, nu. 329, 28 Şubat 1317/1894’ten c. 14, nu. 332, 21 Mart 1318/1895’e kadar tefrika ve “Makâle-i Mahsûsa, Hissî Bir Hikâyenin Hikâyesi”, *Mâlûmât* c. 15, nu. 361, 4 Teşrin-i Sâni 1318/1895.

tercüme etmenin bir mânâsı olmadığını, eserin tercüme edilmeden evvel dikkatle incelenmesi gerektiğini belirtir.

Safvet Nezîhî, “Tercüme ne yolla icra edilmeli?” sorusunun cevâbını kendinden evvel verilen cevaplar çerçevesinde inceler: a-Harfiyyen tercüme, b-Aslından ayrılmaksızın mealen tercüme, c-Mealen ve tafsilen tercüme. Safvet Nezîhî, aslından ayrılmamak kaydıyla mealen tercümeyi uygun bulur. Harfiyyen tercüme misal gösterdiği bir makaleyi önceki tenkitler gibi Türkçe cümle aksaklıklarını göstererek eleştirir.

Bu yazı dizisinde ise öncekilerden farklı bir değerlendirmeye rastlamayız.

Sonuç Yerine

Bizde roman türü adeta tercümeler rehberliğinde öğrenilmiş bir tür gibidir. Henüz telif romanlarımızın kitap piyasasında yoğunlaşmadığı bu dönemlerde erbab-ı kalem, tercümede bilhassa “Türkçe, doğru ifadeyi bulma” endişesi taşımıştır. Kaynak dili iyi bilmek zorunluluğu yanında mütercim kendi dilini okuyucuya lezzet verecek tarzda sunabilmesi önemsenmiştir. Bu yolda en lezzetli, en doğru ve anlaşılabilir tercüme meydana getirmek isteği etrafında çoğu zaman tenkit prensiplerine fazla riayet etmeden teklifler, tavsiyeler sunulmuş ve değerlendirmeler yapılmıştır.

Edebiyat tarihimizde dönem dönem tercüme tekniğine dair polemikler yaşansa da Tanzimat’tan sonra Batılı mânâda ilk edebî tercümelerle yaşanan bu tartışmalar, ilk oluşun sıkıntılarını fazlasıyla bünyesinde taşımıştır.

Kaynaklar

- AHMED MİDHAT (1305/1879), *Müntehabât-ı Mustafa Refik*, Cild-i sâni, İstanbul: 151-152.
- AUGIER, Emile (1312/1889), *Nedamet mi? Heyhât!*, (Mütercim: Ahmed Midhat), İstanbul: Tercümân-ı Hakikat Matbaası.
- CAHUN, Leon (1328/1902), *Gök Sancak*, (Mütercim: Necib Âsım), İstanbul: Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası.
- CHATEAUBRIAND (1872), *Atala* (yahut) *Amerikan Vahşileri*, (Mütercim: Recaizâde Mahmud Ekrem), İstanbul: Terakkî Matbaası.
- DEFOE, Daniel (1302/1876), *Robenson*, (Mütercim: Şemseddin Sami), İstanbul: Mihran Matbaası.
- EBÜZZİYA TEVFİK (1330/1904), “Said Beyefendiye”, *Mecmua-i Ebüzzıya*, cüz. 135, 11 Rebiülevvel.
- FEUİLLET, Octave (1298/1872), *Bir Fakir Delikanlının Hikâyesi*, (Mütercim: Ahmed Mithat), İstanbul: Tercümân-ı Hakikat Matbaası.
- HUGO, Victor (1302/1876), *Klod Go*, (Mütercim: Selânikli Tevfik), İstanbul: Matbaa-i Ebüzzıyâ.

ROMANLA TANIŞAN NESLİN TERCÜME TEKNİĞİ ve TENKİDİNE DÂİR TARTIŞMALARI

- , (1307/1881), *Sefiller*, (Mütercim: Şemseddin Sâmî) İstanbul: Mihran Matbaası.
- KEMÂL PAŞAZÂDE SÂİD BEY (1315/1892), *Galâtât-ı Tercüme*, İstanbul: Kasbar Matbaası.
- KOCK, Paul de (1294/1868), *Üç Yüzlü Bir Karı*, (Mütercim: Ahmed Midhat-Ebüzzıya Tevfik), İstanbul: Mihran Matbaası.
- LAMARTINE (1314/1891a), *Rafael*, (Mütercim: Müstecâbîzâde İsmet - İskender Fereri), İst., Tahir Bey Matb.
- , (1314/1891b), *Rafael*, (Mütercim: M(im).S(in).-E(lif). L(am)), İstanbul: Âlem Matbaası. Ahmed İhsan ve Şürekâsı.
- MAUPASSANT, Guy de (1326/1900), *Ölüm Kadar Metin*, (Mütercim: Muhyiddin Birgen), İstanbul: Tanin Matbaası.
- MERİÇ, Cemil (1980), *Kırkambar*, İstanbul: Ötüken Yay.
- NÂMIK KEMÂL, (1298/1872), “Mikromega Tercümesinde Kemal Bey’in Muâhazesi”, *Mecmua-i Ebüzzıya*, C.2, Nu.16, Gurre-i Cemâziyelevvel.
- , (1330/1904), “Meprizon Tercümesi Hakkında Kemâl Bey’in Mülâhazâtı”, *Mecmua-i Ebüzzıyâ*, Cüz:129, 21 Muharrem 1330/1904’dan Cüz:134, 4 Rabîülevvel 1330/1904’e kadar altı bölüm halinde tefrika edilmiştir.
- ÖZÖN, Mustafa Nihad (1939), “Türkçe’de İlk Tercümeler”, *Oluş*, Nu. 22, 28 Mayıs.
- PERE, Alexandre Duma (1298/1872), *Kadınlar Muharebesi*, (Mütercim: Ahmed Atâ), İstanbul: Matbaa-i Esad.
- PREVOST, Marcel (1313/1890), *Kadın Mektupları*, (Mütercim: Ali Kemâl), İstanbul: İkdâm Matbaası.
- , (1315/1892), *Jülyet’in İzdivacı*, (Mütercim: Ali Kemâl), İstanbul: Tahir Bey Matbaası.
- TANSEL, Fevziye Abdullah (1943), “Muallim Naci ve Tercüme”, *Tercüme Mecmuası*, c:2, nu: 22.
- , (1955), “Ahmed Midhat Efendi’nin Garb Dillerinden Tercüme Roman ve Küçük Hikâyeleri”, *Tercüme Mecmuası*, c.11, nu.60, Nisan-Haziran.
- ZOLA, Emile (1307/1881), *Terez Raken*, (Mütercim: Muallim Nâci), İstanbul: Âlem Matbaası.